

Михайло Гринишин

аспірант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-3035-3003>
mykhailogrynyshyn@gmail.com

УДК 341.48

ПИТАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ЗА ПІДСУМКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

АНОТАЦІЯ. Розглянуто проблематику визначення агресії у доктрині міжнародного права 1940-х років і актах, що визначали підсумки Другої світової війни – документах Ялтинської, Лондонської, Потсдамської конференцій 1945 р., Нюрнберзького і Токійського трибуналів, ООН та її органів тощо. Аргументовано, що в період Другої світової війни та після воєнного врегулювання у доктрині міжнародного права не було створене нове узагальнене теоретичне визначення агресії, прийнятне для всіх чи більшості держав світу. Водночас слід говорити про мозаїку окремих новел теоретичного й нормативного характеру, що свідчать про суттєвий розвиток у осмисленні агресії. Основні новели в цій проблематиці стосувалися: обґрунтування сутності агресії як злочину, визначення суб'єкта скоєння агресії та кримінальної відповідальності за неї, а також розмежування її різних форм. Кожна з новел докладно аналізується.

Автор доходить висновку, що наполегливе проголошення у вираках Нюрнберзького і Токійського трибуналів та самій формулі “злочини проти миру” утопічного протиставлення зумовленої внутрішніми причинами агресії держави і справедливого світового співтовариства з незмінними кордонами та щирим прагненням до миру відобразило хиткий компроміс держав-союзниць на час завершення Другої світової війни. Висловлені під час Нюрнберзького і Токійського трибуналів незгодні та опозиційні ідеї щодо несправедливого територіально-політичного статус-кво, неприродності імперіалізму, важливого значення економічної та інформаційної агресії відображали нові світоглядні орієнтири післявоєнної епохи, що суттєво вплинули на розвиток ідеї справедливого і несправедливого – а не абстрактного – миру, розвиток міжнародного судочинства, деколонізацію, поширення міжнародної правосуб'єктності на національно-визвольні рухи та інші процеси – й рівною мірою заклали основи для нового періоду в розвитку розуміння агресії у міжнародному праві.

Ключові слова: агресія; злочин агресії; суб'єкт агресії; злочини проти миру; справедливий мир.

Міжнародно-правові аспекти перебудови світу за підсумками Другої світової війни досі багато в чому визначають міжнародний політичний і правовий розвиток і жодним чином не втрачають своєї актуальності. Нюрнберзький і Токійський трибунали, заснування ООН, сформульовані й за-

тверджені в той час принципи суттєво трансформували міжнародне право. Це стосується і питань визначення, кваліфікації, запобігання агресії та відповідальності за її вчинення.

Ця стаття відображає результати мого дослідження з історії визначення поняття “агресія” в міжнародному праві¹.

Насамперед слід зазначити, що питання стосовно переосмислення міжнародно-правового регулювання протидії агресії та необхідності його вдосконалення, а також механізмів покарання держав “Осі”, їх керівництва та виконавців злочинів було поставлене самими жакливими реаліями війни. При цьому Г. Лаутерпахт чітко поставив питання про можливість кримінальної відповідальності держави за скоєні злочини. У меморандумі щодо покарання воєнних злочинів, представленому в 1942 р. перед Міжнародною комісією з пенітенціарної реформи та розвитку (пізніше цей документ став широко відомий і використовувався представниками Британії та США), він наполягав:

Відновлене право народів має відмовитися від уявлення про те, що це система права, інструменти та способи примусу якої обмежуються тиском громадської думки та матеріальною компенсацією, і що, оскільки це право між суверенними державами, а не над ними, сама ідея покарання суперечить його фундаментальним поняттям. Відновлене право народів повинно відкинути ідею про те, що воно в цьому питанні подвійно безсиле з двох суперечливих причин, які зазвичай наводяться на підтримку цієї точки зору: (1) з тієї уявної причини, що юридично неприпустимо карати державу як таку на тій підставі, що корпоративна особа держави не може належним чином вважатися такою, що має злочинний намір і є об’єктом кримінального покарання в особі її органів; і (2) з тієї уявної причини, що юридично неприпустимо карати фізичних осіб на тій підставі, що норми і приписи міжнародного права адресовані не фізичним особам, а корпоративній особі держави. Ці погляди були висловлені з особливим посиланням на питання воєнних злочинів при необачному ігноруванні того факту, що потенційні можливості для нескінченних і часто непоправних правопорушень, притаманні сучасній державі, вимагають посилення, а не послаблення репресивних, стримуючих і каральних наслідків злочинної поведінки².

Зокрема, щодо воєнних злочинів, Г. Лаутерпахт вказував: складно карати лише їх виконавців, адже в них може не бути власного злочинного наміру, вони підпорядковані наказам, часто не знають правил ведення військових дій та піддаються репресіям³.

Окрім того, Г. Лаутерпахт вказує на “злочин війни”, який не тотожний воєнним злочинам і в якому винен нацистський режим разом зі “значною частиною громадян Німеччини”. На його думку,

¹ Перша стаття з цього циклу, присвячена періоду до початку Другої світової війни, “Еволюція визначення агресії у міжнародному праві (1919–1939 рр.)” опублікована в збірнику наукових праць “Держава і право” випуск 96 за 2024 рік.

² H Lauterpacht, *Punishment of War Crimes. Memorandum 1942* (Committee on Crimes Against International Public Order) 2–3 <<http://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu%3A547450>> (accessed 01.12.2024).

³ Lauterpacht (n 2) 2–3.

право будь-якого міжнародного співтовариства, гідного такої назви, має відкинути з осудом думку, що між націями не може бути агресії, що кличе до покарання, і воно має передбачити відповідальність за опосередковане порушення Загального договору про відкинення війни як такої, що перебуває у сфері кримінального права <...> Злочини війни не є воєнними злочинами, а їх покарання має бути предметом іншого правового процесу⁴.

Г. Кельзен обґрунтовував можливість кримінальної відповідальності держав за розв'язання воєн, відносячи такі дії до воєнних злочинів у їх широкому розумінні, з одночасним покладанням на ці держави обов'язків покарати (під міжнародним контролем) своїх громадян, індивідуально відповідальних за організацію таких дій від імені й за національним правом цих держав, а також за воєнні злочини в їх вузькому розумінні. У 1943 р. він зазначав: 'Вимога щодо покарання воєнних злочинців є або має бути насамперед вимогою щодо покарання авторів Другої світової війни, – осіб, морально відповідальних за один з найбільших злочинів у історії людства'⁵. Але при цьому відсутність у держави кримінального наміру, як у людини, не означає, що її не може бути покарано. Дії людей як представників держави стають діями держави й можуть бути їй інкриміновані. А 'якщо можливо інкримінувати державі фізичні акти, здійснені особами, хоча вона не має тіла, то має бути можливим також інкримінувати державі психічні акти, хоча вона не має душі. Інкримінація державі є юридичною конструкцією, а не описом природної реальності'. Покарання держави стане й покаранням осіб, які перебувають із державою в юридичному зв'язку. Адже якщо держава згідно з міжнародним правом відповідальна за свої дії, то її громадяни колективно відповідальні за дії органів держави⁶.

У той самий час офіційну позицію СРСР було відображено у працях професора А. Трайніна, який з 1935 р. (його працю адаптовано та представлено англійською для західної аудиторії в 1943 р.) вказував на кримінальний характер агресивної війни та індивідуальний характер відповідальності за підготовку, організацію та скоєння цього "найогиднішого злочину проти миру" вищого політичного і військового керівництва держави, найважливіших власників фінансових і промислових кампаній – поряд із матеріальною та політичною відповідальністю цієї держави. Але Трайнін чітко заперечував ідею кримінальної відповідальності держави за злочин агресії: 'Казати, що не Гітлер та його кліка мають бути на лаві підсудних, а Німецька держава, було б великим перекручуванням історичної правди', 'Мільйони громадян Німеччини не можуть бути притягнені до кримінального суду як колективний пособник гітлерівських злочинів'. У 1944 р. Трайнін назвав агресію "найбільш небезпечним міжнародним злочином" і водночас сформулював

⁴ Lauterpacht (n 2) 5–6.

⁵ H Kelsen, 'Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals' [1943] 31 California Law Review 531.

⁶ Kelsen (n 5) 531–534.

ідею “кримінальної нематеріальності держави”, тобто неможливості інкримінувати злочин агресії державі⁷.

Натомість у 1942 р. генеральний прокурор Британії Д. Сомервелл і його радник Д. М. Фіф написали записку, де відкидали можливість, за наявного правового регулювання, покарати нацистських лідерів за ведення агресивної війни⁸.

У 1944 р. питання щодо визнання агресії злочином обговорювалося в Юридичному комітеті міжурядової організації Комісія Об'єднаних Націй щодо воєнних злочинів (попередник Нюрнберзького трибуналу), що базувалася в Лондоні. У відповідь на пропозицію представника уряду Чехословаччини в екзилі Б. Ечера розглядати підготовку та розв'язання Другої світової війни як воєнний злочин, безпрецедентний за своїм масштабом, що потребує нового підходу до кваліфікації та покарання, представник Британії А. МакНайер наполіг на позитивно-правовому баченні злочинів: у майбутньому укладення міжнародного договору щодо криміналізації підготовки та розв'язання агресивної війни та покарання за це в національних судах чи Міжнародному кримінальному суді цілком можливе, але нині такий злочин у міжнародному праві не передбачений, а ретроспективне застосування кримінально-правових норм суперечить визнаним принципам права. Окремо МакНайер наголосив, що держави згідно з чинним міжнародним правом не можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності, а можуть бути лише суб'єктами порушення міжнародних договорів. Позиції МакНайера здобули більшість на засіданні Комітету, але окрему думку Ечера, засновану на необхідності позитивізації моралі, також підтримала низка держав⁹.

У серпні 1944 р. міністр фінансів США Г. Моргентау в листі до президента Рузвельта запропонував заходи відповідальності Німеччини та недопущення її реваншу після майбутньої поразки, зокрема, її демілітаризацію, декорпоративізацію / деіндустріалізацію, ліквідацію політичного керівництва без суду, використання примусової праці німців у постраждалих державах, перевиховання населення. Натомість міністр війни Г. Стімсон у вересні-жовтні 1944 р. зміг переконати президента в тому, що підсумком війни має бути не економічне ослаблення Німеччини, а контроль щодо неї держав-переможців, зрозуміло, одночасно з денацифікацією країни. Від застосування позасудових і колективних покарань США має відмовитися як неправових.

⁷ I Brownlie, *International Law and the Use of Force by States* (Clarendon Press 2002) 161; W A Schabas, 'Nuremberg and Aggressive War', in L N Sadat (ed), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force* (Cambridge University Press 2018) 61; K Sellars, "Crimes against peace" and international law (Cambridge University Press 2024) 48–52, 55–56; N H B Jørgensen, *The Responsibility of States for International Crimes* (Oxford University Press 2000) 17.

⁸ Sellars (n 7) 76–77.

⁹ S Sayapin, *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis, and Present State* (Asser Press 2014) 39; P Grzebyk, *Criminal Responsibility for the Crime of Aggression* (Routledge 2013) 87–88; Schabas (n 7) 64–75.

Вище ж політичне керівництво Німеччини має бути відправлене під суд – зокрема, за здійснення агресивної війни¹⁰.

Одним із основних проєктувальників міжнародного судового процесу став полковник М. Бернейз, керівник відділу в Міністерстві війни США. В основу ідеї трибуналу було покладено концепт злочинної змови, у цьому випадку – з метою вбивств, тероризму, знищення мирного населення на порушення законів війни. При цьому цілі структури і організації могли бути визнані формами такої змови, що підкорила собі державу, а вина конкретної людини мала визначатися не участю в безпосередньому скоєнні злочинів, а ступенем добровільної залученості до злочинної змови (до відповідних структур і організацій)¹¹. Така конструкція, на мою думку, давала змогу, хоча й не бездоганно, поєднати елементи міжнародного гуманітарного права та національного кримінального права, індивідуальні злочини та державну злочинну політику.

Співробітник Міністерства оборони США полковник В. Чанлер, колишній юридичний консультант військового уряду союзників у Італії в 1943 р., у листопаді 1944 р. подав меморандум до Міністерства війни з пропозицією судити керівництво Німеччини за акти агресії. При цьому він пропонував встановити принцип злочинного характеру агресивної війни, що впливав з її заборони в Пакті Бріана – Келлога. Відповідальність за цей злочин мала бути індивідуальною і покладатися на політичне та військове керівництво держави-агресора, а відповідні справи мали розглядатися в національних судах держав-жертв агресії¹².

У січні 1945 р. підполковники В. Коулз і А. Фрімен підготували, а Департамент генеральної прокуратури схвалив доповідь щодо проблеми агресії, де пропонувалося криміналізувати агресію в міжнародному та національному праві та встановити колективну відповідальність за неї держави або індивідуальну – її керівництва¹³.

Важливим результатом як цих підготовчих розробок, так і насамперед домовленостей держав-союзниць стало підсумкове Комюніке за результатами Ялтинської зустрічі В. Черчилля, Ф. Рузвельта та Й. Сталіна від 11 лютого 1945 р. (оприлюднене для преси 12 лютого). У ньому, зокрема, проголошувалася мета 'знищити німецький мілітаризм і нацизм та забезпечити, щоб Німеччина ніколи більше не була здатна порушити мир у світі'. Серед засобів досягнення цієї мети вказувалося на 'притягнення всіх воєнних зло-

¹⁰ H. Morgenthau, *Memorandum for President Roosevelt* (The Morgenthau Plan), September 5, 1944, in M. R. Marrus, *The Nuremberg War Crimes Trial 1945–46: A Documentary History* (Bedford Books 1997) 24–25; H. L. Stimson, *Memorandum Opposing the Morgenthau Plan*, September 9, 1944, in Marrus (n 10) 26–27; Sellars (n 7) 65–67.

¹¹ Sellars (n 7) 67–69.

¹² Sellars (n 7) 71–72.

¹³ Sellars (n 7) 73.

чинців до справедливого і швидкого покарання та точні відповідні репарації за руйнування, скоєні німцями¹⁴.

Післявоєнне розуміння державами-переможницями сутності відповідальності Німеччини за розв'язання агресивної війни та пов'язані з нею злочини відображене в рішеннях Потсдамської конференції 1945 р. Зокрема, у рішенні, оприлюдненому 2 серпня 1945 р. США, СРСР і Великою Британією, зазначалося: 'Армії союзників здійснюють окупацію всієї Німеччини і німецький народ починає спокутувати вину за жорстокі злочини, здійснені під керівництвом тих, кого у часи їх успіху він відкрито схвалював та кому сліпо підкорявся'. У документі підкреслювалося, що метою союзників не є знищення чи поневолення німецького народу, але на Німеччину накладалися репарації та вказувалися параметри її політичного й економічного розвитку, за яким держави-переможниці мали намір спостерігати, тимчасово здійснюючи окупацію та не допускаючи відновлення цілісності й суверенітету Німеччини. Також у документі щодо необхідності роззброєння й демілітаризації Німеччини, включно із знищенням промисловості, яку може бути використано для виробництва військової продукції, зазначалося: німецький народ має бути переконано, що він 'не може уникнути відповідальності за те, що він на себе наклав' своєю "безжальною війною". І так само неможливість уникнення відповідальності німецьким народом підкреслювалася у зв'язку з репараціями Німеччини. Але кримінальна відповідальність мала бути суто індивідуальною: 'Воєнних злочинців й тих, хто брав участь у плануванні чи керував нацистськими операціями, що передбачали чи призвели до злодіянь чи воєнних злочинів, має бути заарештовано та притягнуто до відповідальності'. Окрім того, передбачалася люстрація – усунення з посад у державних установах, громадських організаціях та бізнесі членів нацистської партії, які 'були більше ніж просто номінальними учасниками її діяльності'¹⁵.

Принципово вирішене питання щодо відповідальності за агресію держав "Осі" було більш докладно розглянуто під час Лондонської конференції союзників 26 червня – 8 серпня 1945 р. Тут знову виникла суперечка навколо того, чи агресія є лише деліктом – порушенням міжнародних договорів – чи також злочином, за який відповідальні конкретні особи¹⁶. Р. Джексон, головний консультант президента США Г. Трумена з покарання злочинів держав "Осі", колишній генеральний прокурор США, заявив на конференції, що агресія є "злочином, який охоплює всі менші злочини". Він також зазначав, що саме протиправність, злочинність цієї війни як виклику світу стали підставою для відмови США від політики ізоляціонізму та надання значної

¹⁴ Communiqué Issued at the End of the Yalta Conference <<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/d1417>> (accessed 01.12.2024).

¹⁵ Report on the Tripartite Conference of Berlin. August 02, 1945 <<https://www.presidency.ucsb.edu/documents/joint-report-with-allied-leaders-the-potsdam-conference>> (accessed 01.12.2024).

¹⁶ Brownlie (n 7) 163; Sellars (n 7) 88.

матеріальної допомоги й вступу у війну проти держав “Осі” – в іншому випадку все це не було б виправдане¹⁷.

У проєкті американської делегації щодо судового процесу стверджувалося, що керівництво Німеччини в якийсь момент розробило спільний план встановлення німецького панування в Європі й згодом у всьому світі, 1 вересня 1939 р. та пізніше розпочало протиправні агресивні війни; тоді й пізніше запланувало, здійснило чи взяло суттєву участь у звірствах та інших злочинах¹⁸. Як зазначає К. Селларз, ця формула пропонувала логічну послідовність злочинності від змови до агресії та воєнних й інших злочинів¹⁹.

На Лондонській конференції Джексон пропонував розробити і включити до Статуту Нюрнберзького трибуналу визначення агресії, засноване на критерії наявності фізичної атаки – щоб запобігти аргументам щодо різних обставин, провокацій, загроз, захисту держави від потенційних небезпек тощо. При цьому за основу мали бути взяті конвенції щодо визначення агресії 1933 р. До цього він додав, що реалізація права на правомірну самооборону, зокрема, опір акту агресії чи дії на допомогу державі, яка стала жертвою агресії, не становлять агресивної війни²⁰. Усі інші делегації були проти. Однією з причин, чому радянська делегація була проти загального визначення агресії, було потенційно можливе звинувачення СРСР у агресії проти Фінляндії та Польщі, й це безпосередньо обговорювалося під час Лондонської конференції, хоча факт агресії й заперечувався радянською делегацією, зокрема А. Трайніним²¹.

Звичайно, одним з основних результатів Лондонської конференції стала угода щодо заснування Міжнародного воєнного трибуналу від 8 серпня 1945 р. разом з його Статутом. У контексті мого дослідження особливе значення має розділ II “Юрисдикція та основні принципи” цього Статуту. Тут зазначалося, що юрисдикція Трибуналу стосуватиметься трьох груп злочинів – злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності. Злочини проти миру розкривалися як: ‘планування, підготовка, ініціювання чи ведення агресивної війни чи війни в порушення міжнародних договорів, домовленостей і запевнень, чи участь у спільному плані чи змові для здійснення будь-чого із згаданого’ (ст. 6, п. “а”). Юрисдикція мала поширюватися на осіб, але водночас ‘як окремих осіб чи як членів організацій’. При цьому зазначалося, що ‘керівники, організатори, підбурювачі та пособники, які брали участь у формулюванні чи виконанні спільного плану змови (a common plan or conspiracy) щодо скоєння будь-якого із згаданих злочинів,

¹⁷ Sellars (n 7) 88–89.

¹⁸ American Draft of Definitive Proposal, Presented to Foreign Ministers at San Francisco, April 1945, in Marrus (n 10) 34.

¹⁹ Sellars (n 7) 89–90.

²⁰ Grzebyk (n 9) 94; Sellars (n 7) 98, 100.

²¹ Sellars (n 7) 101–102.

є відповідальними за всі дії, скоєні будь-якими особами при виконанні цього плану» (ст. 6)²².

18 жовтня 1945 р. колегія прокурорів від країн-союзниць оголосила обвинувальний висновок проти групи осіб, державних органів та політичних організацій Німеччини. У ньому, згідно зі Статутом трибуналу, обвинувачувалися перелічені державні та політичні діячі, пропагандисти, підприємці, а питання щодо відповідальності держави поставлене не було. Водночас вказані особи звинувачувалися у зв'язку як із власною діяльністю, так і з причетністю до діяльності «груп чи організацій», які проголошено злочинними, а серед них – Кабінет міністрів (Reich Cabinet), Державна таємна поліція (Гестапо), Генеральний штаб ЗС Німеччини. Зрозуміло, що ці державні органи не можуть вважатися групами чи організаціями.

Доволі складне й неоднозначне питання кримінальної відповідальності за ведення агресивної війни (більш широко й урочисто визначеної як злочини проти миру) та злочини проти людяності в обвинувальному висновку розкривається, а фактично – обґрунтовується через конструкти злочинної змови та ланцюг злочинів, покликаних пов'язати всі ці діяння в єдине ціле з воєнними злочинами. При цьому воєнні злочини та злочини проти людяності виступають як наслідок і похідні від змови щодо здійснення агресивної війни з метою повернення відторгнутих від Німеччини в результаті поразки у Першій світовій війні територій і загарбання інших земель (частина перша, ст. III, IV, частина друга, ст. V, VI). У документі використовуються щодо періоду до 1 вересня 1939 р. такі поняття: «агресія», «агресивні наміри», «агресивні плани», «агресивні кроки», «агресивні дії», тоді як після цієї дати – саме «агресивна війна»²³.

Попри нібито очевидність одного з основних питань розгляду Нюрнберзького трибуналу – що є агресією? – проблема визначення останньої в міжнародному праві постала вже на початку його роботи. Як зазначив суддя Р. Джексон у промові 21 листопада 1945 р., що відкрила роботу трибуналу,

можливо, слабкістю Статуту [Нюрнберзького трибуналу] є те, що він не зміг визначити агресивну війну. Абстрактно кажучи, цей предмет сповнений складностей, і можна уявити собі всілякі неприємні гіпотетичні випадки. Якщо дозволити захисту вийти за межі дуже вузького обвинувачення в обвинувальному висновку, це призведе до затягування судового процесу і втягне трибунал у політичні питання, які не мають свого рішення. Але якщо це питання належним чином розглянути в цій справі, воно не є чимось новим і таким, щодо якого правова думка вже добре викристалізувалася²⁴.

²² Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945 <<https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/nuremberg-tribunal-charter-1945>> (accessed 01.12.2024).

²³ Indictment. International Military Tribunal <<https://avalon.law.yale.edu/imt/count.asp>> (accessed 01.12.2024).

²⁴ R H Jackson, 'Opening Address for the United States' in *Nazi Conspiracy and Aggression* (United States Government Printing Office 1946) Vol. I. 166.

Далі Р. Джексон послався на Конвенцію щодо визначення агресії (або Лондонські конвенції) 1933 р. Зрештою на основі матеріалів справи, яку Нюрнберзький трибунал мав розглянути, Р. Джексон запропонував власні критерії розуміння дій певної держави, які дають змогу визначити її державо-агресором:

1. Проголошення війни проти іншої держави.
2. Вторгнення її збройних сил на територію іншої держави, з проголошенням війни чи без нього.
3. Напад її сухопутних, морських чи повітряних сил на територію, кораблі чи літаки іншої держави, з проголошенням війни чи без нього.
4. Надання допомоги озброєним бандам, сформованим на території іншої держави, чи відмова, незважаючи на запит держави-жертви вторгнення, застосувати на власній території всі заходи, що є в її [держави, яка підтримала банди] силах, щоб позбавити ці банди будь-яких допомоги чи захисту²⁵.

Як зазначив Р. Джексон, жодні політичні, військові, економічні чи інші міркування не можуть слугувати виправданням таких дій. Але реалізація “права на законний самозахист, тобто опір акту агресії”, або допомога державі – жертві агресії не становлять агресивної війни²⁶. Звичайно, конструювання Р. Джексоном визначення актів агресії на підставі однієї ще не розглянутої справи, загальних міркувань і серії двосторонніх договорів кількох держав (визначення відтворює запропоноване у Лондонській конвенції за винятком морської блокади) виглядає непереконливим у якості основи для роботи Нюрнберзького трибуналу, але відображає проблеми, з якими останній зіткнувся.

Вирок Нюрнберзького трибуналу, виголошений 1 жовтня 1946 р., містив інтерпретацію Статуту трибуналу – право трибуналу проголосити будь-яку групу чи організацію кримінальною, якщо визнана винною особа до них належала і з ними була пов’язана злочинна діяльність цієї особи. Вирок проголошував існування єдиної змови в Німеччині щодо здійснення злочинів проти миру, воєнних злочинів і злочинів проти людяності, але водночас пов’язував питання змови насамперед з веденням агресивної війни. Планування та ведення останньої назване “найтяжчим звинуваченням”, “найвищим міжнародним злочином, що відрізняється від інших воєнних злочинів лише тим, що містить у собі акумульоване зло їх усіх”. Так само, як і обвинувальний висновок, Вирок стверджує наявність агресивної війни Німеччини з 1 вересня 1939 р., а для періоду до цього часу (зокрема, щодо Австрії й Чехословаччини) вживається поняття “акти агресії” (також “агресивні дії”, “вторгнення”, “захоплення”, “анексія”, “інкорпорація”). Передумовою агресії Вирок називає узагальнене поняття “агресивна конструкція

²⁵ Jackson (n 24) 166.

²⁶ Jackson (n 24) 166.

нацистського урядування”, що виросла з нацистської ідеології, передбачала планування агресивних дій.

Визначаючи планування чи ведення агресивної війни або війни на порушення міжнародних договорів як злочин, Вирок посилається на відповідну кваліфікацію в Статуті трибуналу. Цей Статут є законодавчим актом держав, які правомірно окупували територію Німеччини, що беззастережно капітулювала. Водночас криміналізація агресії у Статуті проголошується відображенням міжнародного права, яке існувало на час прийняття цього документа. Розвиваючи останню тезу, Вирок посилається на Пакт Бріана – Келлога та інші міжнародні акти міжвоєнного періоду й навіть їх проекти, звичаєве міжнародне право – попри те, що більшість зі згаданих документів не криміналізувала ведення агресивної війни, жодний не передбачав за це покарання, частина актів були регіональними і не стосувалися Європи, а твердження щодо криміналізації агресії у звичаєвому праві не мало суттєвих підстав. Логіку суду характеризує такий вислів: ‘Урочисте відкинення війни як інструменту національної політики з необхідністю передбачає твердження, що така війна є неправомірною в міжнародному праві; і що ті, хто планує та веде таку війну, з її неунікненними та жахливими наслідками, скоюють таким чином злочин’²⁷.

Інше питання, яке постало під час Нюрнберзького процесу, стосувалося індивідуальної відповідальності за дії держави за міжнародним правом, зокрема за планування чи ведення агресивної війни. Обґрунтовуючи юрисдикцію трибуналу в цьому випадку, Вирок послався на справу у Верховному Суді США, а також проголосив: ‘Злочини проти міжнародного права скоюються людьми, а не абстрактними утвореннями, й лише через покарання осіб, які скоїли такі злочини, можуть виконуватися положення міжнародного права’²⁸; суверенітет держави не може захищати осіб, які звинувачуються у злочинах за міжнародним правом.

У Вироку стверджується, що планування і ведення агресивної війни та спільний план чи змова щодо цього є, по суті, єдиним цілим. Щоправда, трибунал заперечив проти того, що загальне нацистське вчення чи узурпація влади однією партією можуть розглядатися (як пропонувалося в обвинувальному висновку) безпосередньо як елементи послідовної змови щодо подальших агресивних актів та агресивних воєн. Тому змову можна довести лише у співвіднесенні з безпосереднім послідовним плануванням агресії, до якої в Німеччині зрештою були залучені державні діячі, військове командування, дипломати та підприємці: ‘Вони не можуть вважатися невинуватими через те, що Гітлер їх використовував, якщо вони знали, що вони роблять’²⁹.

²⁷ Judgment of the International Military Tribunal. Nuremberg, 30th September and 1st October, 1946 <<https://avalon.law.yale.edu/imt/judgen.asp>> (accessed 01.12.2024).

²⁸ Judgment of the International Military Tribunal. Nuremberg, 30th September and 1st October, 1946 (n 27).

²⁹ Judgment of the International Military Tribunal. Nuremberg, 30th September and 1st October, 1946 (n 27).

Підхід трибуналу до питання злочинності певних груп та організацій відрізнявся від запропонованого в його Статуті. У Вироку зазначається, що вина в скоєнні злочинів є індивідуальною, а масових покарань слід уника-ти. Вказувалося на теорію групової злочинності, але й на те, що деякі члени організації чи групи можуть не знати про злочинні мету й дії організації або бути туди зараховані поза їх волею, через що саме лише членство не може бути підставою для покарання. Кабінет міністрів (Reich Cabinet) і Генераль-ний штаб ЗС Німеччини не було визнано злочинними організаціями й вза-галі організаціями, але й не визначено як державні органи³⁰.

Слід додати, що, як зазначає К. Селларз, під час підготовки Вироку Нюрн-берзького трибуналу судді та їх радники, включно з відомими вченими – фахівцями з міжнародного права, вирішили не визначати в ньому агресив-ну війну, це видавалося їм неможливим. Адже сутність поняття видавалася очевидною, а вказання його ознак означало б його звуження, що ускладнить його подальше використання³¹. При цьому складно погодитися з думкою згаданої авторки про те, що у Вироку міститься плутанина між “агресивною війною” та “актом агресії”³². На мою думку, ці поняття у документі розме-жовано і за змістом (наявність суттєвого військового опору), і хронологічно, хоча й не визначено.

Наступний важливий комплекс документів пов’язаний з роботою Між-народного військового трибуналу щодо Далекого Сходу. Статут трибуналу, затверджений 19 січня 1946 р., здебільшого повторював формулу щодо зло-чинності агресивної війни та війни на порушення міжнародних договорів, але також вказував на те, що агресивна війна може бути проголошеною і непроголошеною, здійснюється на порушення міжнародного права, а від-повідальність за злочини (включно з плануванням чи веденням агресивної війни) є індивідуальною³³.

У обвинувальному висновку цього трибуналу стверджувалося, що вну-трішня і зовнішня політика Японії контролювалася “злочинною мілітарист-ською клікою”, що стало причиною агресивних воєн, і в цьому держава увійшла у змову з іншими агресивними країнами – Німеччиною та Італією – для “забезпечення панування та експлуатації агресивними державами реш-ти світу”. Інші категорії злочинів були похідними від ведення агресивних воєн³⁴.

³⁰ Judgment of the International Military Tribunal. Nuremberg, 30th September and 1st October, 1946 (n 27).

³¹ Sellars (n 7) 161.

³² Sellars (n 7) 162–163.

³³ Charter of the International Military Tribunal for the Far East <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf> (accessed 01.12.2024); Charter of the International Military Tribunal for the Far East (amended). 26 April 1946 <<https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes>> (accessed 01.12.2024); C. McDougall, ‘The Crimes against Peace Precedent’, in C. Kress, S. Barriga (ed), *The Crime of Aggression: A Commentary* (Cambridge University Press 2017) Vol. I. 52–53.

³⁴ Indictment. International Military Tribunal for the Far East <<https://www.legal-tools.org/doc/59771d/pdf>> (accessed 01.12.2024).

Як зазначає сучасний дослідник, адвокати японських лідерів під час Токійського процесу стверджували, що їхні дії були відповіддю на ідеологічну та економічну агресію в Маньчжурії та Китаї. Там Японія була змушена боротися проти комунізму, він загрожував її існуванню. Японія нібито намагалася врятувати демократичний Китай від комунізму та його терору, прагнула звільнити Східну Азію від імперіалізму, колоніалізму, експлуатації, сформувати новий порядок, заснований на повазі до народного суверенітету. Як стверджували адвокати, розвиток Японії економічно придушувався іншими державами. Зокрема, це економічний тиск через бойкот Китаю і за допомогою західних санкцій (замороження японських активів, торговельне ембарго, недопуск на ринки, блокування постачання сировини). Це все характеризувалося як економічна війна проти Японії, що супроводжувалася також ворожими військовими приготуваннями і концентрацією військ держав. Тому свої дії обвинувачені визначали як самозахист. Натомість голова Токійського трибуналу В. Вебб зазначив, що економічна агресія є злочином, лише якщо вона є частиною агресивної війни³⁵.

У Вироку Токійського трибуналу (Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу) від 4 листопада 1948 р. було розвинуто тезу, присутню раніше у Нюрнберзькому Вироку: агресивна зовнішня політика визначається не стільки ситуацією за кордоном, скільки у внутрішніх справах держави-агресора. У випадку Японії йшлося про поступове зростання впливу й узурпацію влади військовим командуванням (частина В, розділ IV)³⁶.

Також Вирок містить відповідь на твердження обвинувачених щодо того, що агресивні дії Японії значною мірою були самозахистом проти економічних обмежень щодо неї: заходи щодо обмеження японської торгівлі були застосовані правомірно з метою примусити цю державу відмовитися від її тривалого “агресивного курсу”, спрямованого, зокрема, проти Китаю, а її рішення щодо ведення агресивних воєн з метою збільшення своєї території було ухвалено раніше, ніж санкції було запроваджено (Висновок)³⁷.

Не маючи визнаного визначення агресії, яке можна було б використати, Токійський трибунал дійшов висновку, що поняття “агресивна війна” охоплює не лише дії з метою територіальної експансії, а й неспровоковані напади на військові бази. Крім того, трибунал визначив, що відсутність проголошення війни з боку держави-агресора чи навіть одностороннє проголошення війни агресору з боку держави – жертви агресії не змінюють кваліфікації агресивної війни за її конкретним вираженням (частина В, висновки)³⁸.

³⁵ Sellars (n 7) 215–216, 218–220.

³⁶ International Military Tribunal for the Far East. Judgment of 4 November 1948. P. 66–67 <https://crimeofaggression.info/documents/6/1948_Tokyo_Judgment.pdf> (accessed 01.12.2024).

³⁷ International Military Tribunal for the Far East. Judgment of 4 November 1948. P. 485–489 (n 37).

³⁸ International Military Tribunal for the Far East. Judgment of 4 November 1948. P. 485–489 (n 37).

Щодо агресивної війни у Вироку Токійського трибуналу було зазначено: 'Не можна уявити більш тяжкого злочину, ніж змова щодо ведення агресивної війни чи ведення агресивної війни, адже така змова загрожує безпеці народів світу, а ведення [такої війни] руйнує її. Можливим результатом такої змови та неunikненим результатом її здійснення є заподіяння смерті та страждань незчисленним людям'. Кілька разів у Вироку зазначено, що доведеність наявності агресивних воєн виключає необхідність доведення наявності воєн на порушення міжнародного права чи на порушення договорів, домовленостей і запевнень (частина С, розділ IX)³⁹.

Значного міжнародного розголосу і впливу на подальші дискусії щодо поняття "агресія" набула окрема думка судді Токійського трибуналу від Індії Радхабінода Пала щодо Вироку цього трибуналу. Він стверджував, що криміналізація агресії передчасна, адже це припускає існування міжнародного співтовариства, здатного запропонувати альтернативи війні як методу вирішення спорів. За відсутності такого співтовариства держави будуть продовжувати просувати свої власні національні інтереси силою зброї. На думку Пала, сама ідея західних держав щодо збереження політичного і територіального статус-кво – це ідея збереження їх імперіалістичних надбань, а не підтримки якихось цінностей. Тому звинувачення щодо колонізованих / підкорених націй у злочинах проти миру неадекватні, їх не може бути піддано вічному підкоренню лише в ім'я миру⁴⁰. У ще кількох окремих думках судді Токійського трибуналу піддали сумніву, зокрема, криміналізацію агресії та можливість покарання за неї згідно з міжнародним правом, чинним під час її здійснення⁴¹.

Для розуміння підходів до агресії як злочину і відповідальності за неї суттєве значення мало питання щодо репарацій. Як зазначає Н. Йоргенсен, першим чинником при визначенні їх обсягу була міра відповідальності за участь у війні, що могла бути зменшена через ранній вихід з війни проти Об'єднаних Націй і проголошення війни Німеччині. Отже, обов'язок щодо репарацій безпосередньо впливав з розуміння вини у війні. Крім того, 'сума репараційних виплат варіювала відповідно до волі певних членів Об'єднаних Націй відмовитися від вимог, економічної ситуації держави, яка вимагає репарації, прагнення сприяти економічному відновленню у колишніх державах-ворогах та спроможності останніх задовольнити вимоги'⁴². Дослідниця доходить висновку про те, що 'вимога щодо репарацій після Другої світової війни не містила суттєвого карального чинника, хоча різні твердження щодо колективної відповідальності німецького населення за ре-

³⁹ International Military Tribunal for the Far East. Judgment of 4 November 1948. P. 554–558 (n 37).

⁴⁰ Grzebyk (n 9) 99–100; Sellars (n 7) 236–237, 251, 260, 286.

⁴¹ R Cryer, 'The Tokyo International Military Tribunal and Crimes Against Peace (Aggression): Is There Anything to Learn?' in L N Sadat (ed), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force* (Cambridge University Press 2018) 90–96.

⁴² Jørgensen (n 7) 24.

зультати агресії вказують, що виплата репарацій була частиною покарання за те, що згодом загально сприймалося як злочин⁴³.

Питання щодо закріплення норм і принципів, визначених післявоєнними військовими трибуналами, і щодо питання агресії постало в новоствореній Організації Об'єднаних Націй. Так, ст. 1 Статуту ООН проголосила першою метою організації 'підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру <...>'. У зв'язку з цим держави – члени ООН 'утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування', зокрема, проти територіальної цілісності інших держав (ст. 2). Визначення існування акту агресії Статут відніс до компетенції Ради Безпеки (ст. 39)⁴⁴. Але якісь підстави і критерії для цього в Статуті передбачено не було.

Це стало однією з причин того, що після виголошення Вироку Нюрнберзького трибуналу в 1946 р. на розгляд Генеральної Асамблеї ООН було винесено резолюцію 95 (I). Згідно з нею було підтверджено принципи міжнародного права, визнані Статутом і Вироком Нюрнберзького трибуналу. Щойно створеному Комітету з кодифікації міжнародного права було доручено сформулювати ці принципи 'в контексті загальної кодифікації порушень проти миру та безпеки людства, чи Міжнародного кримінального кодексу'⁴⁵. Через рік, 21 листопада 1947 р., це завдання знову було підтверджене після перетворення Комітету на Комісію з міжнародного права ООН⁴⁶.

Результати було представлено Комісією на розгляд Генеральної Асамблеї ООН лише у 1950 р. Згідно з документом "Принципи міжнародного права, визнані у Статуті Нюрнберзького трибуналу та Вироку цього трибуналу", зокрема, злочини проти миру було проголошено міжнародними злочинами. До них віднесено: 'планування, підготовку, ініціювання чи ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, домовленостей чи запевнень', а також участь у спільному плані чи змові щодо ведення таких воєн (Принцип VI). Скоєння міжнародного злочину або співучасть у ньому має передбачати відповідальність, зокрема покарання (Принципи I і VII)⁴⁷.

Важливі також коментарі Комісії міжнародного права ООН до цього проекту. Зокрема, у коментарі до Принципу VI фактично йшлося про те,

⁴³ Jørgensen (n 7) 25.

⁴⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй <https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf> (дата звернення 01.12.2024).

⁴⁵ Affirmation of the Principles of International Law recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal. Resolution 95 (I), adopted by the General Assembly. 11 December 1946 <<https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/033/46/pdf/nr003346.pdf>> (accessed 01.12.2024).

⁴⁶ Formulation of the principles recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the judgment of the Tribunal. Resolution 177 (II), adopted by the General Assembly. 21 November 1947 <[https://undocs.org/A/RES/177\(II\)](https://undocs.org/A/RES/177(II))> (accessed 01.12.2024).

⁴⁷ Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal. Text adopted by the International Law Commission at its second session. 1950 <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf> (accessed 01.12.2024).

що планування, підготовка, ініціювання агресивної війни, а також участь у спільному плані чи змові щодо неї є злочинами лише у зв'язку з веденням такої війни. Констатувалося, що Нюрнберзький трибунал не запропонував визначення агресивної війни і визначав участь обвинувачених у її плануванні та веденні на основі “аналізу історичних подій перед і під час війни”. Також у коментарях стверджувалося, що доведеність наявності агресивної війни зробила непотрібним додатковий розгляд факту наявності війни на порушення міжнародних договорів, домовленостей та запевнень. Злочин ведення агресивної війни скоюється військовими і чиновниками високого рівня⁴⁸.

Резолюція Генеральної Асамблеї щодо цього проєкту була цілковито нейтральною, у ній йшлося про ‘певні принципи, що визнані, згідно з Комісією, в Статуті та Вироку Нюрнберзького трибуналу’, щодо яких делегації різних країн висловили численні думки під час сесії ГА ООН. Державам-членам пропонувалося надати свої подальші пропозиції щодо документа, а Комісії – їх врахувати при підготовці проєкту “кодексу порушень проти миру та безпеки людства”⁴⁹. Тобто проєкт Комісії міжнародного права, що доволі точно відтворював сутність документів Нюрнберзького процесу, було взято до уваги, але не схвалено.

Тим не менше, на думку А. Кассезе, ухвалення резолюцій ГА ООН 1946 – 1950 рр. означало початок руху світового співтовариства до перетворення схвалених принципів на “загальні принципи звичаєвого права, обов’язкові для держав-членів”⁵⁰. Учені вказують, що Нюрнберзькі принципи послідовно використовуються в судовій практиці багатьох держав, а також Європейському суді з прав людини й Міжнародному кримінальному трибуналі для колишньої Югославії⁵¹. І. Броунлі у своїх висновках йшов ще далі, вважаючи, що положення Статуту й Вироку Нюрнберзького трибуналу, зокрема, щодо криміналізації агресії, відображали вже наявні норми звичаєвого міжнародного права⁵². Натомість інша сучасна вчена оцінює розвиток Нюрнберзьких принципів, зокрема щодо злочинів проти миру, інакше:

Покарання *ad hoc* злочинів проти миру як компонент “Нюрнберзьких принципів” тихо згасло у лоні ООН. Його термін експлуатації тривав лише три роки, з листопада 1945 по листопад 1948 р. (тривалість двох трибуналів), з чотирма роками потойбічного життя в Комісії міжнародного права <...> Після цього міжнародне право буде зосереджене на стримуванні держав, а не на покаранні окремих осіб⁵³.

⁴⁸ *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal* (S Barriga, C Kress (ed), Cambridge University Press 2012) 146–149.

⁴⁹ Formulation of the Nürnberg principles. Resolution 488 (V), adopted by the General Assembly. 12 December 1950. <<https://digitallibrary.un.org/record/211020?v=pdf>> (accessed 01.12.2024).

⁵⁰ A Cassese, Affirmation of the Principles of International Law Recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal. P. 1, 5–7 <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_95-I/ga_95-I_e.pdf> (accessed 01.12.2024).

⁵¹ A Cassese, Affirmation of the Principles of International Law Recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal. P. 1, 5–7 (n 50); Brownlie Brownlie (n 7) 175–182.

⁵² Brownlie (n 7) 109–113, 190–191.

⁵³ Sellars (n 7) 261–263.

Висновок. У період Другої світової війни та післявоєнного врегулювання у доктрині міжнародного права не було створене нове узагальнене теоретичне визначення агресії, прийнятне для всіх чи більшості держав світу. Водночас слід говорити про, так би мовити, мозаїку окремих новел теоретичного і нормативного характеру, що разом свідчать про суттєвий розвиток у осмисленні агресії. На мою думку, основні новели в цій проблематиці стосувалися: обґрунтування сутності агресії як злочину, визначення суб'єкта скоєння агресії та кримінальної відповідальності за неї, а також розмежування її різних форм.

1. Обґрунтування сутності агресії як злочину

В умовах відсутності загальновизнаного нормативного довоєнного визначення агресії як злочину вченим і практикам довелося обґрунтовувати її злочинну сутність. На філософсько-правовому рівні це питання було вирішене Г. Кельзенем, який запропонував розуміти агресію як колективний психічний акт і водночас рішення певного кола осіб, які представляють певні владні й ресурсні можливості держави й суспільства, а результатом і наслідком цього рішення є сукупність (чи навіть система) фізичних актів злочинного характеру. Отже, рішення, яке передбачає здійснення злочинів, саме є злочином, що їх поєднує в єдине ціле. І саме тому злочин агресії є найтяжчим у цій причинно-наслідковій послідовності. Інший підхід було запропоновано Г. Лаутерпахтом – широке розуміння воєнних злочинів, до списку яких має бути доданий власне злочин війни. Але між цими двома підходами немає суперечності.

На практиці ці доктринальні підходи, а по суті один, мали подолати проблему неможливості ретроспективної криміналізації агресії через обґрунтування її зв'язку з воєнними злочинами, визнаними в міжнародному праві. Це було зроблене через формулювання концептів злочинної змови й спільного злочинного плану (його можна умовно пов'язати з М. Бернейзом) і ланцюга злочинів (знов-таки, умовно його можна пов'язати з Р. Джексоном).

Перший концепт сформульований за аналогією з характерним для англо-американського кримінального права конструктом *conspiracy* й передбачає, що влада в державі була захоплена (узурпована) й використана певною групою осіб для скоєння агресії. При цьому злочинний “спільний план змови” та його реалізація, включно з воєнними злочинами, розглядаються як єдиний злочин. Його відображено у статутах, обвинувальних висновках і вироків Нюрнберзького і Токійського трибуналів.

Другий концепт – ланцюга злочинів – відрізняється від першого, але насправді доповнює його і виконує ту ж саму роль: ведення агресивної війни неунікнено призводить до скоєння воєнних злочинів і аналітично виокремлених із них злочинів проти людяності, а тому перша дія в цьому ланцюгу (агресія) перебуває в нерозривному зв'язку з наступними і так само є злочинною. Цей концепт виразно наголошений в обвинувальному виснов-

ку Нюрнберзького трибуналу, але насправді присутній у всіх актах обох основних післявоєнних трибуналів.

Обидва концепти створювали підстави для розуміння агресивної війни як найтяжчого міжнародного злочину, що акумулює в собі зло всіх інших пов'язаних злочинів. Ці концепти було поєднано в конструкції “злочинів проти миру”: злочинними було визнано, зокрема, планування, підготовку, ініціювання чи ведення агресивної війни. Незважаючи на те, що кожний елемент із цього переліку сам по собі проголошено злочином, а їх суб'єктами ставали, відповідно, керівники, організатори, підбурювачі та пособники ведення агресивної війни (Статут Нюрнберзького трибуналу), спільний план чи змову щодо ведення агресивної війни зрештою було проголошено злочинними лише у випадку доконаності останнього елементу – факту ведення агресивної війни (Вирок Нюрнберзького трибуналу, Нюрнберзькі принципи 1950 р.).

Конструкцію “злочинів проти миру”, повною мірою відображену в актах Нюрнберзького процесу, було фактично дезавуйовано у Вироку Токійського трибуналу. Це означало, що ведення війни на порушення міжнародних договорів, домовленостей і запевнень було на практиці декриміналізовано, а злочини проти миру, по суті, знову звелися до агресії.

Так само важливо, що, починаючи з 1945 р., агресію було проголошено злочином проти всього людства, а не лише проти її жертв та, можливо, їх союзників. Попри наявність відповідної практики у діяльності Ліги Націй, саме в Статуті ООН і Вироку Токійського трибуналу було чітко відображено ідею колективної відповіді на акти агресії. Пов'язаною з цим, на мою думку, була проголошена у вироків Нюрнберзького і Токійського трибуналів теза про виключно внутрішні причини збройної агресії держави.

2. Визначення суб'єкта скоєння агресії та кримінальної відповідальності за неї

Попри очевидність скоєння агресії у Другій світовій війні саме державами, визнання не лише деліктного (він ніким не заперечувався), а й кримінального характеру агресії привело до формування двох основних підходів щодо цього питання. Г. Лаутерпахт і Г. Кельзен вважали суб'єктом скоєння злочину агресії та відповідальності за неї державу. Але Лаутерпахт при цьому зводив дії держави до реалізації волі її керівництва, а Кельзен – до реалізації волі (включно з бездіяльністю) її громадян.

Другий підхід – щодо виключно індивідуальної відповідальності організаторів скоєння агресії – було запропоновано А. Трайніним. Саме цей підхід було схвалено за результатами Ялтинської зустрічі 1945 р. Таке ж бачення було проголошено у Вироку Нюрнберзького трибуналу (а по суті, також у Нюрнберзьких принципах 1950 р.): злочини, в тому числі агресію, скоюють конкретні люди, а не абстрактні утворення.

Перший же підхід, особливо у варіанті, запропонованому Г. Кельзеном, був також реалізований – у рішеннях Потсдамської конференції 1945 р. та

наступних актах щодо репарацій Німеччини та тимчасового припинення її суверенітету, що вказували на колективну вину німецького народу. Адже нацистський режим і цілісна держава припинили своє існування, але народ як колективний суб'єкт пов'язаного з державою злочину мав спокутувати вину за їх злочини, які він схвалив чи допустив. Ця відповідальність визначалася як політична, моральна і економічна та мала насамперед (але не лише) деліктний характер.

Можна стверджувати, що між першим і другим підходом було запропоновано певний гібридний третій – кримінальну суб'єктність та відповідальність груп і організацій за ведення агресивної війни. Але запропоноване в обвинувальному висновку Нюрнберзького трибуналу віднесення до “груп і організацій” державних органів Німеччини було здебільшого відкинуте у Вироку цього трибуналу. Відповідальність, але, звичайно, не кримінальну, було покладено, окрім осіб, насамперед на Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини та афілійовані з нею структури.

3. Розмежування різних форм агресії

У документах Нюрнберзького і Токійського трибуналів відбулося здебільшого послідовне розмежування принаймні двох форм вияву збройної агресії – агресивних дій та агресивної війни. Критерієм тут виступала насамперед відповідно відсутність чи наявність збройного опору.

Важливим, з огляду на широту обвинувальних висновків трибуналів, стало уточнення обсягу злочину агресії: узурпація влади в державі, “агресивна конструкція урядування”, агресивна ідеологія та загальні неконкретні задуми щодо здійснення агресії є лише можливими причинами і передумовами потенційного злочину, а не його складовими.

Підсумовуючи, слід додати, що вже згадане й доволі наполегливе проголошення у вироках Нюрнберзького і Токійського трибуналів та самій формулі “злочини проти миру” утопічного протиставлення зумовленої внутрішніми причинами агресії держави і справедливого світового співтовариства з незмінними кордонами та щирим прагненням до миру відобразило лише хиткий компроміс держав-союзниць на час завершення Другої світової війни. Хоча виступи адвокатів японських обвинувачених чи судді Р. Пала щодо несправедливого територіально-політичного статус-кво, неприродності імперіалізму, важливого значення економічної та інформаційної агресії не знайшли своєї нормативної реалізації у Вироку Токійського трибуналу, вони відображали нові світоглядні орієнтири післявоєнної епохи, що суттєво вплинули на розвиток ідеї справедливого й несправедливого – а не абстрактного – миру, розвиток міжнародного судочинства, деколонізацію, поширення міжнародної правосуб'єктності на національно-визвольні рухи та інші процеси – й рівною мірою на подальший розвиток розуміння агресії в міжнародному праві. Завершення короткого періоду компромісу, засвідчене відсутністю волі більшості держав затвердити текст Нюрнберзьких прин-

ципів у 1950 р., водночас означало і перехід до нового періоду в осмисленні феномена агресії у доктрині та практиці міжнародного права.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Brownlie I, *International Law and the Use of Force by States* (Clarendon Press 2002).
2. Grzebyk P, *Criminal Responsibility for the Crime of Aggression* (Routledge 2013).
3. Jørgensen N H B, *The Responsibility of States for International Crimes* (Oxford University Press 2000).
4. Lauterpacht H, *Punishment of War Crimes. Memorandum 1942* (Committee on Crimes Against International Public Order) 2–3 <<http://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu%3A547450>> (accessed 01.12.2024).
5. Marrus M R, *The Nuremberg War Crimes Trial 1945–46: A Documentary History* (Bedford Books 1997).
6. Sayapin S, *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis, and Present State* (Asser Press 2014).
7. Sellars K, *“Crimes against peace” and international law* (Cambridge University Press 2024).

Edited books

8. Cryer R, ‘The Tokyo International Military Tribunal and Crimes Against Peace (Aggression): Is There Anything to Learn?’ in L N Sadat (ed), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force* (Cambridge University Press 2018) 90–96.
9. Jackson R H, ‘Opening Address for the United States’ in *Nazi Conspiracy and Aggression* (United States Government Printing Office 1946) Vol. I. 166.
10. McDougall C, ‘The Crimes against Peace Precedent’, in C Kress, S Barriga (ed), *The Crime of Aggression: A Commentary* (Cambridge University Press 2017) Vol. I. 52–53.
11. *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal* (S Barriga, C Kress (ed), Cambridge University Press 2012) 146–149.
12. Schabas W A, ‘Nuremberg and Aggressive War’, in L N Sadat (ed), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force* (Cambridge University Press 2018) 61.

Journal articles

13. Kelsen H, ‘Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals’ [1943] 31 California Law Review 531.

Mykhailo Hrynyshyn

ISSUE OF THE DEFINITION OF AGGRESSION IN INTERNATIONAL LAW AFTER THE SECOND WORLD WAR

ABSTRACT. The article deals with the problem of the definition of aggression in the international law doctrine of the 1940s and the acts that determined the outcome of the Second World War – the documents of the Yalta, London, Potsdam Conferences of 1945, of the Nuremberg and Tokyo Tribunals, the UN and its bodies, etc. The article argues that during the period of the Second World War and the post-war settlement, the doctrine of international law did not create a new generalized theoretical definition of aggression acceptable to all or most states of the world. At the same time, we should talk about a mosaic of individual theoretical and normative novelties, which together

Михайло Гринишин

indicate a significant development in the understanding of aggression. The main novelties in this area concerned: substantiation of the essence of aggression as a crime, definition of the subject of aggression's commission and criminal liability for it, as well as distinction between its various forms. Each of the novelties is analyzed in detail.

The author comes to the conclusion that the persistent proclamation in the verdicts of the Nuremberg and Tokyo tribunals and in the very formula "crimes against peace" of the utopian opposition of the state's aggression caused by internal causes and a just world community with immutable borders and a sincere desire for peace reflected the fragile compromise of the Allied Powers at the end of the Second World War. The dissenting and opposing ideas expressed during the Nuremberg and Tokyo tribunals about the unjust territorial and political status quo, the unnaturalness of imperialism, and the importance of economic and informational aggression reflected the new worldview orientations of the postwar era, which significantly influenced the development of the idea of just and unjust – not abstract – peace, the development of international justice, decolonization, the extension of international legal personality to national liberation movements, and other processes, and equally laid the foundation for a new period of development of the understanding of aggression in international law.

KEYWORDS: aggression; crime of aggression; subject of aggression; crimes against peace; just peace.